

De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur 1795-1813

R.E. DE BRUIN

INLEIDING

Voor de Patriottentijd en de Bataafs-Franse periode bestaat de laatste decennia vrij veel belangstelling, niet alleen bij Nederlandse historici, maar ook in het buitenland¹. In 1965 kreeg de discussie over dit tijdvak een krachtige impuls door de zeer polemische dissertatie van C.H.E. de Wit². In dit boek, dat vanaf het begin veel kritiek heeft ondervonden³, stelt de auteur dat de Nederlandse politiek in de door hem onderzochte periode (1780-1848) werd beheerst door de tegenstelling tussen aristocratie en democratie. Deze beide begrippen staan hier zowel voor een politieke tweedeling als voor een klassenstrijd. De politieke scheidslijnen lopen volgens De Wit geheel parallel aan de sociaal-economische⁴. De traditionele elite is aristocratisch, dat wil zeggen de oude orde toegedaan, waarbij men al dan niet openlijk voor Oranje is. Deze elite weet steun te verwerven bij de lagere strata van de bevolking die worden gemanipuleerd met geld en drank. De middengroepen daarentegen zijn democratisch. In de niet altijd even sluitende bewijsvoering voor zijn opvattingen beperkt De Wit zich vrijwel geheel tot het landelijk niveau.

Simon Schama, die in zijn boek *Patriots and Liberators* voor een belangrijk deel de zienswijzen van De Wit overneemt, heeft meer aandacht voor het lokale en regionale niveau. Zijn verwijzingen hiernaar zijn - althans wat Utrecht betreft - vaak erg onnauwkeurig. Ze zijn bovendien meestal betrekkelijk incidenteel van

1. De belangrijkste buitenlandse publikaties in deze zijn: R.R. Palmer, 'Much in Little: The Dutch Revolution of 1795', *Journal of Modern History*, XXXVI (1954) 15-35; I.L. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution. History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* ('s-Gravenhage, 1973); S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977).

2. C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen, 1965).

3. Voor deze kritiek zie ondermeer de recensies van dit boek door H.W. von der Dunk in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC), 29-7-1965; van G.J.W. de Jongh in de *Bijdragen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BCN), XX (1965-1966) 256-260 en van J.J. Woltjer in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG), LXXX (1967) 104-107.

4. De Wit, *De strijd*, 139.

aard. Slechts een enkele maal gaat Schama dieper in op lokale en regionale zaken. Dit is ondermeer het geval bij de zuiveringen van de stemlijsten in 1798 die een aanneming van het voorgestelde grondwetsontwerp zeker moesten stellen⁵. Daarbij komt hij tot conclusies die afwijken van het beeld dat De Wit schetst zonder dat hij dit duidelijk stelt. In zijn passage over de zuiveringen van 1798 kan Schama steunen op eigen archiefonderzoek. Bij de meeste andere verwijzingen naar gebeurtenissen en ontwikkelingen op gewestelijk of plaatselijk niveau moet hij terugvallen op de betrekkelijk schaarse en kwalitatief zeer verschillende literatuur die hierover bestaat. Een groot deel daarvan is rond of in de eerste decennia na de eeuwwisseling geschreven. Deze literatuur is meestal sterk feitelijk of verhalend van karakter en richt zich primair op de politieke gebeurtenissen.

Het na-oorlogse lokaal gerichte onderzoek naar de periode rond 1800 is vooral sociaal-economisch georiënteerd⁶. Aangezien in deze studies het element sociale gelaagdheid slechts zijdelings en de politieke ontwikkelingen alleen in beperkte mate aan de orde komen, bieden ze weinig aanknopingspunten voor een onderzoek naar de verhouding tussen politieke overtuiging en sociale achtergrond. Deze relatie wordt wel onderzocht in een recente sociaal-politieke studie van I. J. van Manen en K. Vermeulen naar de rol van het Amsterdamse lagere volk in de politieke conflicten tijdens de laatste twee decennia van de achttiende eeuw. De beide auteurs, die er op wijzen dat er nog weinig onderzoek is verricht naar de sociale achtergronden van de aanhang van orangisten en patriotten, komen tot de conclusie dat beide partijen in sociaal opzicht niet erg van elkaar verschilden⁷. De opvatting van De Wit dat het lagere volk in zijn geheel de oranjepartij steunde, wordt door Van Manen en Vermeulen bestreden. Daarbij stellen ze tegenover de denigrerende opmerkingen van De Wit over de lagere strata de veel positievere 'crowd'-benadering van George Rudé⁸.

Voor de politieke elite ontbreekt een dergelijk onderzoek nog. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld België waar belangrijk werk is verricht naar de samenstelling van stedelijke besturen aan het einde van de achttiende eeuw en het begin

5. Schama, *Patriots and Liberators*, 332-340.

6. De belangrijkste werken in deze zijn: H.F. J.M. van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse Tijd 1794-1814. Een bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur* (Utrecht-Nijmegen, 1955); H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800, demografisch, economisch, ruimtelijk* (Amsterdam, 1982).

7. I.J. van Manen en K. Vermeulen, 'Het lagere volk van Amsterdam in de strijd tussen patriotten en oranjegezinden, 1780-1800', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (TvSG)*, VI (1980) 354.

8. *Ibidem*, 332-334. C.H.E. de Wit, *De Nederlandse revolutie van de 18de eeuw 1780-1787. Oligarchie en proletariaat* (Oirsbeek, 1974) 254; G. Rudé, *The Crowd in the French Revolution* (Oxford, 1960).

van de negentiende eeuw⁹. Een lokaal gerichte case-study naar de samenstelling van het bestuur van een Nederlandse stad gedurende een beperkte periode zoals het tijdvak 1795-1813 zou de mogelijkheid kunnen bieden te onderzoeken in welke mate de recrutering van een nieuwe politieke elite sociaal gespreid was en hoe de ontwikkelingen in deze gedurende de Bataafs-Franse tijd zijn geweest. Binnen dit naar tijd en plaats afgegrensde kader kan vervolgens de vraag naar de verhouding tussen de sociale achtergrond en de politieke overtuiging van de bestuurders aan de orde komen. Beide elementen kunnen dan als zelfstandige eenheden met elkaar in verband worden gebracht. Door het onderzoeken van ontwikkelingen gedurende de Bataafs-Franse periode kunnen de kwesties van revolutie en restauratie in dit perspectief worden bekeken. In dit artikel over de samenstelling van het bestuur van de stad Utrecht in de jaren 1795-1813, dat beoogt een dergelijke case-study te zijn, ligt het accent op de sociale samenstelling van de nieuwe politieke elite die na de komst van de Franse legers aan de macht kwam. Om hierin inzicht te krijgen is het aanbrengen van een sociale gelaagdheid als invalshoek gekozen. Daarbij heb ik gebruik gemaakt van bestaande stratificatiemodellen. Bij het nagaan van de verschillen tussen de sociale groepen komen ook de politieke verhoudingen aan de orde. Daarbij komt de vraag naar de verhouding tussen sociale achtergrond en politieke overtuiging ter tafel.

Bij het vergelijken van de verschillende sociale lagen is steeds uitgegaan van de hele groep in het onderzoek betrokken personen. Wanneer er bij deze vergelijking wordt gesproken van 'raadsleden' zijn hiermee in principe alle 114 personen bedoeld die tussen 25 januari 1795 en 30 november 1813 deel hebben uitgemaakt van het Utrechtse stadsbestuur. Naast deze vergelijking tussen de sociale groepen waaruit de Utrechtse politieke elite in deze tijd heeft bestaan, krijgen ook de ontwikkelingen in de samenstelling hiervan gedurende de periode de aandacht. Ook hier wordt de relatie tussen de politieke ontwikkelingen en de verschuivingen in de sociale samenstelling onderzocht.

Het onderzoek naar de stad Utrecht, waarmee ik vanaf mijn doctoraalscriptie bezig ben¹⁰, heeft ten aanzien van de representativiteit het voordeel dat het be-

9. Y. vanden Berghe, *Jacobijnen en Traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794)* (2 dln.; s.1., 1972); R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Brugge, 1965); H. Balthazar, e.a., *Het komen en gaan van het politieke personeel in de Zuidelijke Nederlanden doorheen tien regimewisselingen (1787-1848)* (Gent, 1978). Dit laatste werk, dat vooral op Gent betrekking heeft, is voor een belangrijk gedeelte gebaseerd op: H. Balthazar, 'Structuren en mutaties bij het politiek personeel. Een studie over het sociaal wisselingsproces te Gent in de vormingsjaren van de hedendaagse tijd, 1780-1850' (3 dln., onuitgegeven dissertatie RU Gent, 1970). Ook de boeken van Boumans en Vanden Berghe zijn Gentse dissertaties.

10. De resultaten daarvan zijn gepubliceerd in het themanummer 'Kiesstelsels en stemgedrag' van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*: R.E. de Bruin, 'Democratie in Utrecht 1795-1798', *TvG*, XCII (1979) 377-390.

trekking heeft op een grote stad¹¹, die bovendien een dominerende rol speelde in het gelijknamige gewest. Het Utrechtse archiefmateriaal biedt voldoende voor het prosopografische onderzoek dat voor het verkrijgen van gegevens over de groep stadsbestuurders nodig was¹². Aanwezige literatuur van zeer verschillend gehalte over Utrecht in de Patriottentijd maken een aansluiting op eerdere ontwikkelingen mogelijk¹³. Dit onderzoek naar de samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de Bataafs-Franse tijd is bedoeld als case-study, als een speciaal op Utrecht gericht onderzoek naar de compositie van een politieke elite op plaatselijk niveau, het niveau waarop de politiek tot dan toe primair was bepaald. Aangezien lokaal onderzoek op dit punt tot nu toe in feite ontbreekt, kan deze studie worden beschouwd als een aanzet naar een onderzoek over het functioneren van politieke elites in de onderdelen van het Nederland onder Franse invloedssfeer. Omdat dergelijk onderzoek elders nog maar in zeer beperkte mate is verricht¹⁴, kunnen vergelijkingen met andere steden slechts incidenteel van aard zijn. Voor een algemene vergelijking is het nog te vroeg.

DE BESTUURSSITUATIE IN DE STAD UTRECHT 1795-1813

Op 16 januari 1795 capituleerde Utrecht voor de oprukkende Franse legers. Ruim een week later, op 25 januari, zette het Comité Revolutionair de vroedschap af en installeerde een Provisionele Municipaliteit die evenals de afgezette regering uit veertig leden bestond. Tot de taken van het nieuwe bestuur behoorde de zorg voor de totstandkoming van een nieuw bestuurlijk reglement. Bij het opstellen van dit nieuwe reglement was vergeleken met veel andere steden een grote invloed vanuit de bevolking mogelijk¹⁵. De reglementscommissie werd door de opgeroe-

11. Utrecht was in 1795 met 32.294 inwoners de vierde stad van het land. A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Haarlem, 1980) 139.

12. Voor deze methode, die berust op het verzamelen van (biografische) gegevens over een groep personen waarna conclusies over de hele groep getrokken kunnen worden, zie: DJ. Roorda, 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, XCIV (1979) 212-225; L. Stone, 'Prosopography', *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences* (1971) 46-79; O. Vries, 'Klerken ter griffie van de Staten-Generaal in de achttiende eeuw, een prosopografisch onderzoek', *BMGN*, XCVI (1981) 26-70.

13. De belangrijkste werken in deze zijn: A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966); I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950).

14. Zo bestaan er enkele studies over Nijmegen die gedeelten bestrijken van de periode na de inname van de stad door de Fransen in 1794. Daarin komt de samenstelling van de politieke elite zijdelings aan de orde. H.J.J. Hendriks, e.a., *Nijmegen onder raadpensionaris, koning, keizer en soevereine vorst* (Zutphen, 1971); A.G. Pikkemaat, *Bataafse vrijheid in Nijmegen 1794-1795* (Nijmegen, 1963).

15. C.W. van der Pot, *Eerste pogingen tot staatsrechtvorming in de onderdelen der Bataafsche Republiek* (Amsterdam, 1947) 5-12; B.C. de Savornin Lohman, *De bestuursinrichting van gewest, stad en platteland van Utrecht gedurende de Bataafse Republiek* (Utrecht, 1910) 163-164.

pen burgers gekozen; iedereen kon amendementen indienen en het uiteindelijke conceptreglement werd aan een volksstemming onderworpen¹⁶. Op grond van dit op 3 april afgekondigde reglement werden in april verkiezingen gehouden voor de algemeen aanklager, de Raad van Rechtspleging en de Raad der Gemeente¹⁷. Stemgerechtigd waren alle manlijke burgers vanaf twintig jaar met uitzondering van inwonende huisbedienden, bedeeden en van elders komende studenten en militairen. Voor het stemrecht was ook een eed van afkeer van het stadhouderschap vereist.

De voorkeur van de opgekomen stemgerechtigden ging vooral uit naar de in 1787 geremoveerde patriotse regenten¹⁸. De Raad der Gemeente telde volgens het reglement 25 leden, maar omdat vrij veel gekozenen bedankten of hun verkiezing nog in beraad hielden, konden op 4 mei 1795 slechts twintig leden feestelijk geïnstalleerd worden. Nadat de stemgerechtigden opnieuw waren opgeroepen om enkele nieuwe raadsleden te kiezen kon de raad een maand later voltallig bijeen komen. Al spoedig ontstonden er vacatures, omdat raadsleden om uiteenlopende redenen tussentijds aftraden. In deze vacatures werd gedurende het eerste jaar door de stemgerechtigden voorzien. In mei 1796 staakte men hiermee in afwachting van een nieuw reglement, zodat het aantal raadsleden in vrij snel tempo terugliep.

Sinds augustus 1795 werd er kritiek geuit op het reglement en vanaf begin 1796 werd er aan een nieuw reglement gewerkt. De procedure was in principe gelijk aan die in 1795, maar de belangstelling was geringer en het tempo trager. Op 22 juni 1797 werd het ontwerp met 192 tegen 103 stemmen bij 54 onthoudingen goedgekeurd¹⁹. Deze 349 opgekomen stemgerechtigden vormden ruim 15% van het totale aantal stemgerechtigden in de stad²⁰. De nu getrapte verkiezingen vonden in september plaats. Na enige problemen ten gevolge van bedanken kon de ditmaal achttien leden tellende Raad der Gemeente op 9 oktober 1797 geïnstalleerd worden. Twaalf van de zittende raadsleden namen opnieuw zitting. Deze raad heeft de stad slechts vijf maanden bestuurd. De staatsgreep van 22 januari 1798 werkte in de daarop volgende weken ook op lokaal niveau door en op 5

16. Het is niet duidelijk wie er voor de afkondiging van het reglement precies stemgerechtigd waren, terwijl ook de opkomst en de stemverhoudingen niet uit de bronnen blijken. De Bruin, 'Democratie in Utrecht', 378; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 164-165.

17. Dit waren de nieuwe namen voor respectievelijk hoofdofficier (schout), schepenen en vroedschap.

18. GAU (Gemeentelijk Archief Utrecht), III (Stadsarchief 1795-1813), nr. 1, Notulen van het stedelijk bestuur 1795-1808 (met bijlagen) 28 dln.; GAU, III, nr. 31, Lijst van op 21 April verkozenen leden der Municipaliteit met opgave van het door ieder verkregene aantal stemmen (1795), 1 stuk; De Bruin, 'Democratie in Utrecht', 380.

19. GAU, III, nr. 1.

20. *Ibidem*; De Bruin, 'Democratie in Utrecht', 382; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 166.

maart werden de Utrechtse raadsleden ontslagen door het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht²¹. Dit lichaam stelde onmiddellijk een nieuw bestuur aan, het Intermediair Gemeente Bestuur. In dit lichaam werd het raadslid I.J. Visscher als enige van de afgezette raadsleden opnieuw aangesteld. Een ander lid, de hoedenmaker G.C. Brouwer, had reeds zitting gehad in de Provisionele Municipaliteit, de rest maakte zijn debuut als stedelijk bestuurder.

Zoals de naam al aangeeft was dit bestuur als een tijdelijk college bedoeld. Het heeft echter bijna vijfjaar gefungeerd. Een definitieve bestuursregeling onder de staatsregeling van 1798 kwam niet tot stand. De bepalingen van deze staatsregeling, die weinig ruimte lieten voor lokale autonomie²², waren op dit punt vrij globaal van aard en werden bovendien slechts gedeeltelijk uitgevoerd. In afwachting van een uitgewerkte gemeentewet werden de concrete punten geregeld volgens een in februari 1798 door het Intermediair Administratief Bestuur opgestelde instructie²³. Deze instructie bleef ook van kracht na de verdwijning van dit bestuur als gevolg van de departementale herindeling.

Na de invoering van de grondwet van 1801 duurde het nog bijna anderhalfjaar voor er een nieuw stedelijk reglement was. Aangezien de lokale en gewestelijke autonomie grotendeels hersteld was, kwam het nieuwe reglement tot stand als vrucht van de samenwerking tussen verschillende departementale en stedelijke instanties. Deze samenwerking verliep allesbehalve vlekkeloos²⁴, maar begin januari 1803 kon toch een afgerond ontwerp worden aangeboden. Aangezien niemand tegenstemde, werd het als aangenomen beschouwd²⁵.

Op 7 februari 1803 trad het reglement in werking en werd het gemeente-bestuur der stad Utrecht geïnstalleerd. Hierin namen vier in 1795 geremoveerde regenten zitting naast zes aanhangers van de Bataafse revolutie. Dit bestuur werd benoemd door het departementaal bestuur, maar het reglement bepaalde dat met

21. GAU, III, nr. 1; RAU (Rijksarchief in de provincie Utrecht), ASU (Archief der Staten van Utrecht), nr. 1197, Lappen der notulen van het Provisioneel Intermediair Administratief Bestuur en het Intermediair Administratief Bestuur (1798-1799) 21 dln.; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 69-83, 111-113; Schama, *Patriots and Liberators*, 308-321.

22. 'De Departementale en Gemeente-Bestuuren zijn Administratieve Lichaamen, ondergeschikt en verantwoordelijk aan het Uitvoerend Bewind', 'Staatsregeling voor het Bataafsche volk (1798)', art. 147, in: W.J.C. van Hasselt, e.a., ed., *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (14e dr.; Alphen aan den Rijn, 1964) 51.

23. GAU, III, nr. 1; A.S. de Blécourt, *De organisatie der gemeenten gedurende de jaren 1795-1851* (Haarlem, 1903) 8-10; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 219-220.

24. Er bestonden grote meningsverschillen over de vraag of de thesaurier lid mocht zijn van het gemeente-bestuur en daarmee samenhangend over het aantal leden van het stedelijk bestuur. Uiteindelijk werd overeengekomen dat de thesaurier deel zou uitmaken van het gemeente-bestuur en dat dit bestuur - om zuinigheidsredenen - uit tien in plaats van twaalf leden zou bestaan. GAU, III, nr. 1; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 232-235.

25. GAU, III, nr. 1; De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 235.

ingang van september 1804 jaarlijks twee leden zouden aftreden. Twaalf kiezers, die door de stemgerechtigden moesten worden aangewezen, konden dan besluiten de betrokkenen te herkiezen of een ander te benoemen²⁶. Ook in tussentijdse vacatures diende door de kiezers te worden voorzien. In de periode dat het reglement van 1803 van kracht was, traden er vier mutaties op, doordat drie leden tussentijds aftraden, terwijl in september 1804 één van de aftredenden niet werd herkozen.

De afkondiging van de Constitutie van het Koninkrijk Holland in 1806 hield voor de Utrechtse bestuurssituatie in dat er opnieuw een overgangstoestand ontstond. De bestuursinrichting werd weer geregeld door een op 11 januari 1808 afgekondigd koninklijk decreet. Volgens dit decreet bestond het bestuur van gemeenten met meer dan 5.000 inwoners uit een 25 leden tellende vroedschap en een dagelijks bestuur van een burgemeester en vier wethouders. De rol van de vroedschap was zeer beperkt, terwijl burgemeester en wethouders tot taak hadden de directieven van bovenaf uit te voeren en de dagelijkse zaken te behartigen²⁷. Het nieuwe Utrechtse bestuur, dat volgens deze regels was samengesteld, werd op 1 februari 1808 geïnstalleerd. Alle leden van het vorige bestuur kregen een plaats in de vroedschap of als wethouder. Ook deze bestuursregeling kende een periodiek aftreden. De periodieke en de tussentijdse vacatures werden vervuld door middel van het oude systeem van nominatie en electie, respectievelijk door de vroedschap en de koning. Er kwamen overigens weinig mutaties voor. Bijna een jaar na dé inlijving bij Frankrijk, op 13 juni 1811, werd deze bestuursregeling vervangen door een stelsel dat daar maar weinig van afweek. De namen werden gewijzigd in Raad der Municipaliteit - vanaf 1812 Conseil Municipal - en Maire & Adjunct-Maires (Maire & Adjoint-Maires). De personele bezetting bleef grotendeels gelijk. Het lukte echter niet om het stedelijk bestuur helemaal voltallig te krijgen, een euvel dat zich ook in de rest van het Franse keizerrijk voordeed²⁸.

Alleen de laatste twee besturen waren qua grootte, samenstelling en bevoegdheden grotendeels indentiek. Verder zijn er tussen de stedelijke besturen grote verschillen aan te wijzen. De onderstaande tabel geeft een overzicht van de verschillen tussen de elkaar opvolgende besturen in grootte en verloop.

HET PROBLEEM VAN DE SOCIALE STRATIFICATIE

Het onderzoek naar de sociale samenstelling van het Utrechtse stedelijk bestuur brengt het probleem van een bruikbare sociale stratificatie met zich mee. Zowel

26. 'Regelement voor het Gemeente-Bestuur der stad Utrecht', art. 52-64, GAU, III, nr. 1, bijlage.

27. De Blécourt, *Organisatie der gemeenten*, 20; Schama, *Patriots and Liberators*, 544.

28. J. Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Parijs, 1951) 520.

	I	II	III	IV	V
Provisieonele Municipaliteit (1795)	40	40	38	40	40
Raad der Gemeente I (1795-1797)	25	20	16	21	34
Raad der Gemeente II (1797-1798)	18	18	18	18	18
Intermediair Gemeente Bestuur (1798-1803)	9	9	8	9	9
Gemeente-Bestuur (1803-1808)	10	10	10	10	14
Vroedschap + Burgemeester & Wethouderen (1808-1811)	30	30	29	30	34
Raad der Municipaliteit + Maire & Adjunct-Maires (1811-1813)	35	28	?	?	34

I = aantal leden volgens reglement; II = aantal leden bij installatie; III = aantal leden bij aftreden; IV = gemiddelde bezettingsgraad; V = totaal aantal leden over de hele zittingsperiode.

voor de zeventiende eeuw als voor het midden van de negentiende eeuw zijn er verscheidene stratificaties opgesteld. De stratificatie van J. Giele en G.J. van Oenen voor het midden van de vorige eeuw, die door Th. van Tijn en J. Lucassen is bestreden, heeft de laatste tien jaar ruime aandacht getrokken²⁹. De vijfdeling van de zeventiende-eeuwse maatschappij door D.J. Roorda en de zesdeling van de hand van G. Groenhuis zijn belangrijke bijdragen aan de discussie over een sociale stratificatie onder de Republiek³⁰.

De meeste stratificaties zijn te herleiden tot een driedeling in elite, middengroepen en lagere strata. Deze groepen kunnen dan weer verder onderverdeeld worden. Zowel de stratificatie van Groenhuis voor de zeventiende eeuw als die van P.R.D. Stokvis voor de negentiende eeuw gaan uit van een opsplitsing in tweeën van de genoemde groepen³¹. Dit lijkt mij in principe een goed werkbare indeling. Aangezien geen enkel raadslid tot de lagere strata behoorde, kan de problematiek die aan de classificering van deze groepen kleeft, blijven rusten. Het trekken van een lijn door de middengroepen is geen eenvoudige zaak. Om de grens tussen grote en kleine middenstanders te bepalen is een grondig onderzoek nodig, waarbij voldoende personen uit alle delen van de middengroepen bestudeerd dienen te

29. J. Giele en G.J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot de beoefening van de sociale geschiedenis* (1974) 16-32; *idem*, 'Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur' *Tijdschrift voor sociale geschiedenis (TvSG)*, II (1976), 167-186; J. Lucassen en Th. van Tijn, 'Nogmaals: sociale stratificatie', *ibidem*, 74-91; *idem*, 'Naschrift', *ibidem*, 187-189.

30. G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen, 1977) 65; D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen, 1961) 39-58; zie ook: I. Schöffers, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1609-1702' in: I. Schöffers, H. van der Wee en J.A. Bornewasser, ed., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam-Brussel, 1978) 178-184.

31. Groenhuis, *De predikanten*, 65; P.R.D. Stokvis, 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850', *TvSG*, IV (1978) 79-80.

worden. In mijn onderzoek waren de sociale verschillen tussen degenen die tot de middengroepen gerekend kunnen worden betrekkelijk gering. Hun sociale positie lijkt een klassificering in de bovenste helft van een in tweeën te delen middenstand te rechtvaardigen.

De bovenste lagen van de maatschappij worden zowel door Roorda als door Groenhuis verdeeld in een patriciaat, bestaande uit adel en regenten met hun familie, en een grote of brede burgerij van weigestelden die niet tot de adel of de regentengeslachten behoorden³². Dit onderscheid, dat voor de zeventiende-eeuwse maatschappij opgaat, komt ook terug in verscheidene stratificaties voor de negentiende eeuw en is voor de onderzochte groep late achttiende-eeuwers goed toepasbaar gebleken. Dat dit onderscheid tot ver in de negentiende eeuw werd gevoeld blijkt bijvoorbeeld uit de op grond van contemporaine getuigenissen opgestelde indeling van M.J.F. Robijns³³.

Uitgaande van een door verscheidene stratificaties toegepaste zesdeling van de maatschappij zijn de Utrechtse raadsleden op grond van de onderzoeksresultaten goed in te delen in de bovenste drie lagen. Voor deze lagen bestaat er in de literatuur een veelheid van benamingen. In dit onderzoek zijn de termen 'patriciaat', 'gezeten burgerij' en 'hogere middenstand' gehanteerd³⁴. Termen als 'gegoede middenstand', 'welgestelde burgerstand' of 'ontwikkelde burgerstand' voor de laatstgenoemde groep³⁵ hebben als nadeel dat de klemtoon wordt gelegd op slechts één aspect. Dit zelfde geldt voor benamingen als 'gegoede of rijke burgerij' voor de tweede groep³⁶. Aangezien de middenstanders onder de raadsleden allen tot de hogere middenstand behoorden is het adjectief in de loop van het betoog soms weggelaten.

Iedere stratificatie in duidelijk onderscheiden lagen snijdt in een hiërarchie. Soms vormt zo'n hiërarchie een zeer subtiel vertakte pyramide als de Engelse maatschappij in de achttiende eeuw, door Harold Perkin getypeerd als een 'classless hierarchy'³⁷. De plaats die iemand in de samenleving inneemt wordt door de tijdgenoot vaak haarfijn aangevoeld op grond van soms zeer impliciete criteria³⁸. Bij het opstellen van een stratificatie die betrekking heeft op het verle-

32. Groenhuis, *De predikanten*, 65; Roorda, *Partij en factie*, 40.

33. M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland 1840-1851* (Leiden, 1967) 61-67.

34. Groenhuis, *De predikanten*, 65; Roorda, *Partij en factie*, 40; B.H. Slicher van Bath, *Een Samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel* (Assen, 1957) 184; Stokvis, 'Sociale verhoudingen', 80. In navolging van Groenhuis en Robijns heb ik de weinige edellieden onder de raadsleden bij het patriciaat ingedeeld ondanks het gevaar voor begripsverwarring. Met de term 'patriciaat' is dus hier zowel de adel als het regentenpatriciaat inclusief de aanverwanten bedoeld.

35. Slicher van Bath, *Samenleving*, 278; Stokvis, 'Sociale verhoudingen', 80.

36. *Ibidem*.

37. H. Perkin, *The Origins of Modern English Society 1780-1880* (Londen-Henley, 1969) 17.

38. R. Mousnier, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours* (Parijs, 1969) 7.

den kan de historicus niet, zoals de socioloog bij contemporair onderzoek, beschikken over het middel van de enquête om deze criteria te rubriceren³⁹. Voor een zo goed mogelijke reconstructie van de gelaagdheid van een maatschappij in het verleden vormen rangenstelsels een goed hulpmiddel. Deze rangenstelsels kunnen aan de hand van verschillende uit schriftelijke bronnen herleidbare criteria opgesteld worden⁴⁰.

B.H. Slicher van Bath onderscheidt bij het opstellen van sociale stratificaties in het verleden in theorie drie soorten criteria, waarbij hij constateert dat er in de praktijk een verstrengeling zal optreden⁴¹. Hij verdeelt de criteria in een sociale, een economische en een politieke sector. Tot de sociale sector rekent hij familie, levenswijze en -niveau, prestige en eer. Vermogen, inkomen, beroep en onderwijs worden ondergebracht bij de economische sector, terwijl gezag en macht onder de politieke sector vallen. Deze verdeling bleek met enkele amendementen bij het onderzoek toepasbaar. Aan de sociale sector zou ik de godsdienst als zelfstandig element willen toevoegen. De familie neemt ook een geheel eigen plaats in. In hun studie over het Zierikzeese regentenpatriciaat noemen Roorda en Van Dijk de familie zelfs als een aparte factor⁴². De elementen prestige en eer verbinden de sociale sector via eervolle ambten aan de politieke, terwijl levenswijze en -niveau verbonden zijn met de economische factoren vermogen, inkomen, beroep en opleiding. Beide laatstgenoemde elementen hebben ook heel duidelijk trekken van sociaal prestige in zich. Het beroep neemt in veel stratificaties een belangrijke plaats in. De gevaren die aan een al te eenzijdige beroepsstratificatie kleven komen het sterkst naar voren bij beroepen als rentenier en koopman. Andere criteria zijn dan nodig om aan het beroeps criterium meer inhoud te geven⁴³. Bij de economische criteria stuiten we meer dan bij de andere sectoren op het probleem van de grote lokale en regionale verschillen⁴⁴. In de politieke sector is de soms moeilijke meetbaarheid van de criteria een belangrijk probleem en dit geldt ook voor verscheidene sociale criteria.

Het belang van de verschillende criteria ligt voor elke sociale laag anders. De grens tussen het patriciaat en de gezeten burgerij is voor een groot gedeelte te bepalen aan de hand van sociale en politieke criteria. Naast een adellijke titel vormt

39. Voor deze problematiek zie ondermeer: Slicher van Bath, *Samenleving*, 183-184.

40. *Ibidem*; Groenhuis, *De predikanten*, 44-54; Mousnier, *Hiérarchies*, 11-15.

41. B.H. Slicher van Bath, 'Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie van het verleden', *TvG*, LXXXIV (1971) 151.

42. H. van Dijk en D.J. Roorda, 'Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap van Wetenschappen* (1979) 81-89.

43. J. de Belder, 'Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede. Een aanzet tot uniformisering van reconstructiemethoden', *TvSG*, II (1976) 257-279; Van Dijk, 'Beroepsmobiliteit', 190-191.

44. Groenhuis, *De predikanten*, 47; Lucassen en Van Thijn, 'Nogmaals', 84; Slicher van Bath, 'Methodiek', 159.

deelname in de regering van een stad onder de Republiek door de betrokkene of door zijn naaste verwanten een duidelijke voorwaarde voor opname in het patriciaat. Van de sociale criteria zijn de familiebanden hier dus het meest wezenlijk, maar ook andere criteria uit deze sector dienen genoemd te worden. Zo vormde de religie voor niet-hervormden onder de Republiek een onneembare hindernis om in een vroedschap te komen. De katholieke adel nam een aparte plaats in. Allerlei - vaak erg subtiële - standsverschillen accentueerden de scheidslijn tussen de gezeten burgerij en het patriciaat.

Bij het plaatsen van iemand in het patriciaat of de gezeten burgerij zijn economische criteria van veel geringer belang. De patriciërs behoorden in meerderheid zeker tot de rijksten, maar dit gold eveneens voor veel gezeten burgers, terwijl sommige patriciërs sterk verarmd waren. De grens tussen beide lagen werd uiteindelijk niet bepaald door economische factoren. Deze zijn wel zeer wezenlijk voor het trekken van een grenslijn tussen de gezeten burgerij en de middenstand. Beroep, inkomen, vermogen en ook opleiding zijn hier zwaarwegend.

DE SOCIALE GELAAGDHEID ONDER DE UTRECHTSE RAADSLEDEN

Voor het onderzoek naar de sociale gelaagdheid onder de bestuurders van de stad Utrecht dienen de zojuist genoemde indelingsmogelijkheden tot werkbare criteria geconcretiseerd te worden. De gehanteerde criteria zijn daarbij toegespitst op de gegevens die over de 114 raadsleden beschikbaar zijn.

Tot het patriciaat reken ik naast edellieden met hun bloed- en aanverwanten de leden van vroedschappen en hun familie. Wat betreft deze laatste groep zou ik dit willen beperken tot een lidmaatschap van een vroedschap in een stemhebbende stad vóór 1780. Deze tijdsgrens is aangehouden, omdat na dat jaar veel nieuwkomers hun entree maakten. Dit is althans in Utrecht het geval. Niet alleen in de patriotentijd, maar ook bij de restauratie van 1787 kwamen zelfs enkele gezeten burgers op het kussen. Vergelijkbare ontwikkelingen zijn ook in andere steden geconstateerd⁴⁵. Een proces van assimilatie met het patriciaat - of een weer verdwijnen uit de vroedschap - zoals dat was opgetreden bij eerdere ontwikkelingen⁴⁶, had in 1795 nog niet plaatsgehad. Daarom is in de drie gevallen waarin dit relevant is, gekozen voor indeling bij de laag van herkomst.

Tot de gezeten burgerij zijn in de eerste plaats de beoefenaars van de vrije beroe-

45. W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires* (Amsterdam, 1981) 189-191. Frijhoff constateert het verschijnsel van de *homines novi* vooral onder de orangistische restauratie.

46. J.L. Price, *Nederlandse cultuur in de gouden eeuw* (Utrecht-Antwerpen, 1976) 63-67; Robijns, *Radicalen*, 62; Roorda, *Partij en factie*, 8; *Idem*, 'Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17de eeuw' in: G.A.M. Beekelaar, e.a., ed., *Vaderlands verleden in veelvoud* ('s-Gravenhage, 1975) 232-251.

pen gerekend voor zover deze niet tot het patriciaat behoorden. Verder vallen onder deze laag kooplieden en fabrikanten. Deze ondernemers worden van hun collega's uit de hogere middenstand onderscheiden op grond van vermogen, bedrijfsgrootte en welstandskenmerken. Bij het meest eenvoudig te kwantificeren criterium van deze drie, het vermogen⁴⁷, heb ik een grens van ongeveer f 15.000 aangehouden. Voor de niet-patricische renteniers en de ambtenaren is een analoge afbakening verricht.

Op grond van deze criteria is een indeling van de raadsleden in de sociale strata patriciaat, gezeten burgerij en hogere middenstand in de meeste gevallen goed mogelijk gebleken. Bij een kleine 10% is de indeling problematischer, omdat het om twijfelgevallen gaat of vanwege gebrek aan gegevens over de desbetreffende personen. De getalsmatige uitsplitsing van de verhoudingen tussen de drie sociale lagen geeft het volgende beeld.

Patriciaat	51	45%
Gezeten burgerij	46	40%
Hogere middenstand	17	15%

In de volgende paragraaf zal nagegaan worden welke verschillen en overeenkomsten er te constateren zijn tussen en binnen deze drie groepen raadsleden. Ook de relatie met de politieke verhoudingen dient daarbij aan de orde te komen. Daarna zullen de sociale verhoudingen in de achtereenvolgende gemeentebesturen afzonderlijk bekeken worden. Het effect van keerpunten als 1798 en 1801 op de samenstelling van het Utrechtse stedelijke bestuur vormt hierbij een belangrijk aspect.

PATRICIAAT, GEZETEN BURGERIJ EN HOGERE MIDDENSTAND, EEN VERGELIJKING

Bij deze vergelijking tussen de drie sociale lagen spelen de indelingscriteria een belangrijke rol. Achtereenvolgens zullen de sociale, de economische en de politieke aspecten aan de orde komen. Op alle drie terreinen zijn belangrijke verschillen tussen en binnen de sociale groepen geconstateerd.

sociale aspecten

In de sociale sector valt in de eerste plaats een groot verschil op in de mate van verwantschap. Uit het genealogische onderzoek is gebleken dat de patricische raadsleden in veel hogere mate aan elkaar verwant waren dan hun confraters uit

47. De vermogensgrootte is bepaald aan de hand van een vermogensheffing uit 1796, de vijftigste penning. GAU, III, nr. 274, Manuaal der gestorte gelden en afgegevene recipissen op de vier bureaux in de stad Utrecht tot ontvangst van den tweeden 50 n penning (1796/7) 1 pak.

de beide andere lagen. Bij de meeste patriciërs is een familierelatie aanwijsbaar met een of meer raadsleden. Rondom de families Martens, Ram, De Ridder en Strick van Linschoten is een verwantschapsketen te reconstrueren waarin 23 raadsleden voorkomen. Hierbij is steeds maximaal de derde graad aangehouden. Met twee kleinere groepen en verscheidene individuele raadsleden zijn verbanden in verdere graad aanwijsbaar.

Onder de raadsleden uit de gezeten burgerij en de middenstand kwamen dergelijke ketens niet voor. Via de familie Verkerk waren nog vijf raadsleden uit beide lagen met elkaar verwant. Zij waren allen rooms-katholiek of oud-katholiek. Verder kwamen er onder de 63 raadsleden uit deze sociale strata tweemaal twee broers, eenmaal twee halfbroers en driemaal twee zwagers voor.

De veel grotere mate van verwantschap tussen de patricische raadsleden is gezien de structuur van deze groep weinig verwonderlijk⁴⁸. De hoge mate van onderlinge verwantschap komt overeen met de overheersende endogamie in deze betrekkelijk kleine groepering. Deze endogamie was echter niet volledig exclusief. Van de uitzonderingen zijn ook onder de Utrechtse raadsleden voorbeelden te vinden. Vier raadsleden uit het patriciaat waren gehuwd met niet-patricische vrouwen. Aan de andere kant zijn zes raadsleden, die zelf waren opgevoed in de kringen van de gezeten burgerij, in deze indeling tot het patriciaat gerekend vanwege hun huwelijk met een telg uit deze laag. Soms zelfs met een dame uit de top van het patriciaat.

Hiermee is het onderwerp gelaagdheid binnen het patriciaat aangeroerd. Op grond van door het voorgeslacht beklede posten en verkregen titels is onder de patricische raadsleden een hiërarchie van families op te stellen. De eerste maire uit 1795, J.P.C.H. van Renesse van Wilp, heer van Vliet, die zich bij voorkeur aanduidde als 'de burger Van Renesse', is in deze hiërarchie als hoogste te plaatsen. Na deze edelman volgen de leden van enkele oude regentengeslachten, voornamelijk uit Utrecht zelf. Onder deze groep zijn de leden uit later gearriveerde geslachten en uit kleinere steden afkomstige regententelgen te plaatsen. Aan de tot de katholieke adel behorende of daaraan verwante raadsleden moet in deze hiërarchie een aparte plaats worden gegeven. Het belang dat de patricische families zelf hechtten aan hun afstamming blijkt bijvoorbeeld uit de genealogische verzamelingen die ik in familie-archieven heb aangetroffen.

Naast de familie is ook de godsdienst in het onderzoek naar sociale kenmerken betrokken. Van alle 114 raadsleden heb ik de kerkelijke achtergrond kunnen vaststellen⁴⁹. De volgende tabel geeft de spreiding van de godsdiensten over de

48. Zie bijvoorbeeld Van Dijk en Roorda, 'Zierikzee', 81-89.

49. De kerkelijke achtergrond is vastgesteld aan de hand van doop-, trouw- en begraafregisters (DTB) en kerkelijke lidmatenregisters.

drie sociale lagen weer, waarbij ook de percentages in de totale Utrechtse bevolking zijn aangegeven⁵⁰.

	patriciaat	gezeten burgerij	hogere middenst.	totaal	percentage in de Utrechtse bevolking
hervormd	48	23	8	79	60,8
ev.-luthers	-	2	2	4	2,9
remonstrants	-	2	1	3	0,1
doopsgezind	-	2	3	5	0,4
rooms-katholiek	2	13	2	17	32,3
oud-katholiek	1	4	.1	6	2,5
joods	-	-	-	-	1,0
totaal	51	46	17	114	100,0

N = 34.880

Uit dit schema blijkt dat de godsdienstige verhoudingen per sociale laag sterke verschillen vertonen. De oververtegenwoordiging van de hervormden⁵¹ komt voor rekening van het patriciaat. Het hoge percentage hervormden onder de patriciërs is weinig verwonderlijk aangezien het lidmaatschap van een vroedschap onder de Republiek gereserveerd was voor leden van de bevoorrechte kerk. De positie van de niet-hervormden was onder de gezeten burgerij en de hogere middenstand veel sterker. Vooral bij de gezeten burgerij waren de mensen te vinden die onder de oude Republiek vanwege hun geloof nooit in de regering hadden kunnen komen, maar in 1795 en de jaren daarna de kans daartoe kregen. De katholieken profiteerden bovendien bij verkiezingen van een relatief grote achterban in het electoraat. In 1808 werkte het benoemingsbeleid van Lodewijk Napoleon, die de achterstand van de Nederlandse katholieken wilde verkleinen in hun voordeel⁵².

50. De cijfers over de Utrechtse bevolking zijn ontleend aan de godsdienststelling van 1809. GAU, III A (supplement op het stadsarchief), nr. 729, Algemeene lijst, geformeerd uit de volkstelling, gedaan door de wijkmeesters dezer stad en voorsteden (1809) 1 stuk.

51. Voor de grootste kerk is zowel de benaming gereformeerd als hervormd mogelijk. Naast de traditionele naam gereformeerd kwam tegen het einde van de Republiek de term hervormd steeds meer naar voren. Aan de laatste benaming, die spoedig de gangbare zou worden, is de voorkeur gegeven. Zie ondermeer J. van den Berg, 'Godsdienstig leven binnen het protestantisme in de 18de eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX (Haarlem, 1980) 344; H. Berkhof en O. J. de Jong, *Geschiedenis der Kerk*, IV (8e dr.; Nijkerk, 1973) 241-242.

52. Voor het streven van koning Lodewijk Napoleon om de achterstand van de Nederlandse katholieken op te heffen, zie: Th. Clemens, 'Is de concentratie van macht onder koning Lodewijk een uitloper van het verlicht absolutisme?', *Documentatieblad 18e eeuw* (1981) 70-83; G.D. Homan, *Nederland in de Napoleontische tijd 1795-1815* (Haarlem, 1978) 96.

Hadden de katholieken hun lidmaatschap van het stedelijk bestuur voornamelijk te danken aan verkiezing of aan benoeming in de jaren 1808-1813, bij de protestantse dissenters was het omgekeerde het geval. Op de in 1811 benoemde doopsgezinde koffiegrossier I. Blijdestijn na, werden alle protestantse dissenters in 1795 of 1798 benoemd. Zij waren dan ook goed vertegenwoordigd in de Provisionele Municipaliteit en het Intermediair Gemeente Bestuur. Hun politiek activisme zal hier niet vreemd aan geweest zijn. Bij verkiezingen kregen zij slechts weinig stemmen. Hun in vergelijking met hervormden en katholieken uiterst kleine kerkelijke achterban zal hierbij een factor van betekenis zijn geweest. De raadsleden uit de kleine protestantse kerken waren in meerderheid ondernemers. Zij behoorden allen tot de gezeten burgerij of de hogere middenstand.

De hervormde raadsleden die hun zetel te danken hadden aan stemgerechtigden of kiezers, behoorden in hoofdzaak tot de gezeten burgerij en vooral tot het patriciaat. Met name uit de verkiezingsuitslag van 21 april 1795 is dit duidelijk af te lezen⁵³. Ook de benoemingen gedurende het laatste decennium van de onderzochte periode versterkten bij de hervormden het patricische element. In die jaren werden 35 hervormden tot lid van het stedelijk bestuur of het dagelijks bestuur benoemd. Zesentwintig van hen behoorden tot het patriciaat en negen tot de gezeten burgerij.

De verstandhouding tussen de godsdiensten lijkt redelijk. In negen gevallen heb ik een gemengd huwelijk aangetroffen. Uitingen van animositeit tussen de verschillende godsdiensten zijn incidenteel. Van een situatie zoals in Nijmegen waar een strijd woedde tussen een zich bedreigd voelend protestantisme, dat tot een minderheid was geworden, en de katholieke meerderheid die haar rechten opeiste⁵⁴, was in Utrecht geen sprake. Het Utrechtse protestantisme was echter geen bedreigde minderheid, maar een over verschillende kerken verdeelde groep, waarvan alleen de hervormden al een meerderheid in de bevolking vormden.

In de vanwege hun belang voor het sociale verkeer onderzochte sociëteiten en genootschappen is evenmin iets gebleken van een zuiver godsdienstig exclusivisme. Tot de elitaire sociëteit *Sic Semper*, die bekend stond als een oranjesociëteit, behoorden drie zeer aanzienlijke katholieke raadsleden en onder de leden van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen bevond zich de oud-katholieke arts dr. J. Robol, die van 1795 tot 1798 in de raad zat. In de ledenlijsten van beide verenigingen zijn vooral de namen van edellie-

53. Zie hierboven p. 173; GAU, III, nr. 31.

54. Voor de situatie in Nijmegen, zie: Pikkemaat, *Bataafse vrijheid in Nijmegen*, 115-172, A.G. Poelen, *Saevis tranquillius in undis: Stil tusschen de onstuimige Zee-baaren. Nijmegen en depatriot-tenbeweging 1780-1787* (Nijmegen, 1979) 35-41.

den, regenten en zeer aanzienlijke gezeten burgers te vinden⁵⁵. Van de lutherse, doopsgezinde en remonstrantse raadsleden was niemand lid van deze organisaties, maar zij waren dan ook veel minder aanzienlijk. De protestantse dissenters speelden daarentegen een belangrijke rol in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die vooral vanuit deze hoek was voortgekomen. Deze maatschappij was in sociaal opzicht veel sterker gemêleerd. Van de 53 raadsleden die in de onderzochte periode lid zijn geweest van deze organisatie, behoorden er 17 tot het patriciaat, 28 tot de gezeten burgerij en acht tot de middenstand⁵⁶. Maatschappelijke opvattingen waren hier meer van belang dan sociale status.

Verarmde patriciërs konden zich in het verenigingsleven nog wel handhaven, maar dit gold niet voor de woonsituatie. Ook de Utrechtse plattegrond kende een mede op economische factoren gebaseerde sociale segregatie⁵⁷, die slechts gedeeltelijk overeenkwam met de wijkindeling. Bij het uitsplitsen van de adressenlijst is gebleken dat de stedelijke bestuurders uit het patriciaat en de top van de gezeten burgerij aan of vlakbij de Nieuwe Gracht woonden⁵⁸. Vrijwel alle overige gezeten burgers en de meest welgestelde middenstanders hadden hun huis aan de Oude Gracht, de Mariaplaats, de Neude of de Ganzenmarkt. Ook een aantal min of meer verarmde patriciërs woonde hier. De iets minder vermogende middenstanders en de notaris E. van Goudoever, die in 1796 failliet ging, hadden hun onderkomen in straten bij de Oude Gracht of de drie genoemde pleinen. Op grond van een vermogensheffing uit 1793 en een bevolkingsregister uit 1813 heb ik de indruk dat de burens van de raadsleden over het algemeen tot dezelfde sociale lagen behoorden als zichzelf⁵⁹.

Naast de behuizing vormde ook het aantal dienstboden een concreet statussymbool. Om dit te meten heb ik gebruik gemaakt van de zojuist genoemde bronnen

55. GAU, XXXII (Archief van de sociëteit Sic Semper), nr. 4, Notulen van commissarissen en leden der sociëteit 1775-1913 (met ledenlijst 1775-1806) 6 dln.; GAU, XIII k (Archief van het PUG), nr. 5, Naamlijsten der gewone en buitengewone leden met hun adressen 1775-1813, 3 dln. Voor het PUG, zie: N.J. Singels, *Gedenkboek van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen 1773-1923* (Utrecht, 1923).

56. GAU, XXXIII (Archief van het departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen), nr. 3-9, Notulen van de departementsvergaderingen (1790-1815) 7 dln.; nr. 16-17, Notulen van de bestuursvergaderingen (1786-1819) 2 dln.; nr. 49 Ledenlijst van het departement Utrecht (1801-1942) 1 pak; nr. 54, Ledenlijst met opgave van ontvangen contributie (1809-1816) 1 deel.

57. Voor het verschijnsel stedelijke sociale segregatie, zie: H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800, demografisch, economisch, ruimtelijk* (Amsterdam, 1982) 268-269; H. Neveux, 'Economische transformatie en sociale segregatie. Het voorbeeld van een Normandische stad: Caen in de 17de eeuw', *TvG*, XCIV (1981) 205-220; G. Sjoberg, *The Preindustrial City, Past and Present* (New York - Londen, 1965) 97-100.

58. Inclusief de gedeelten die nu - en gedeeltelijk ook toen - Kromme Nieuwe Gracht, Drift en Plomporetorengracht heten.

59. GAU, II (Stadsarchief 1577-1795), nr. 2051, Manuaal voor de invordering van den 100 sten penning in de acht kwartieren der stad en de vier buitengerechten (1793) 7 pakken; GAU, III, nr. 613, Controle nominatif des habitants de la ville d'Utrecht et de la banlieue (1813) 124 dln.

uit 1793 en 1813. Voor beide peildata zijn er duidelijke verschillen te constateren tussen de drie sociale lagen⁶⁰. In 1793 kom ik op gemiddelden van 3,6 voor het patriciaat, 2,0 voor de gezeten burgerij en 1,6 voor de hogere middenstand. De raadsleden uit de beide laatstgenoemde strata zitten vrijwel allemaal dichtbij het groepsgemiddelde, bij het patriciaat is er een veel grotere spreiding. Wanneer we het aantal dienstboden vergelijken met de vermogenspositie blijkt dat er bij het patriciaat en in mindere mate bij de hogere middenstand een correlatie ligt tussen rijkdom en het aantal domestieken. Bij de gezeten burgerij is dit verband nauwelijks te leggen. Vooral de kooplieden waren meestal zeer terughoudend om hun soms aanzienlijke rijkdommen te besteden aan statussymbolen als een fraai huis of een grote huishoudelijke staf.

In 1813 is het aantal dienstboden duidelijk afgenomen: 2,9, 1,7 en 0,7 gemiddeld voor respectievelijk patriciaat, gezeten burgerij en hogere middenstand. Voor een deel betreft het hier andere personen, maar ook bij de raadsleden die in beide peilingen te vinden zijn, is er veelal een vermindering te constateren. De economische omstandigheden hebben hier ongetwijfeld toe bijgedragen. De zware geldheffingen, de problemen met de rentebetaling en de malaise in handel en nijverheid zullen ook de raadsleden niet voorbijgegaan zijn en inkrimping van het personeel vormde een mogelijke bezuinigingspost⁶¹. In particuliere archieven aangetroffen bescheiden spreken wat betreft het verslechteren van de financiële situatie van de betrokkenen duidelijke taal.

Een statussymbool dat al eeuwenlang zeer geliefd was onder regenten werd gevormd door de heerlijkheid. In 1798 was deze instelling als een verwerpelijke feodaal relict afgeschaft, maar de grondwet van 1801 maakte herstel ervan mogelijk. In de onderzochte periode hebben dertien Utrechtse raadsleden één of meer heerlijkheden in hun bezit gehad. Op één uitzondering na behoorden dezen tot het patriciaat. Deze uitzondering was de zeer vermogende advocaat mr. P.W. Bosch die in 1806 de heerlijkheid Drakestein en de Vuursche kocht. Hij noemde zich vervolgens Bosch van Drakestein onder welke naam hij later in de adelstand is verheven. De gewoonte om de naam van de heerlijkheid aan de eigen geslachtsnaam toe te voegen deelde hij met de meeste andere bezitters van heerlijkheden.

De door Gogel ingevoerde belastingen op diverse vormen van luxe bieden in

60. In de peiling van 1793 zijn 19 patriciërs, 26 gezeten burgers en 13 middenstanders betrokken. Voor die van 1813 liggen deze cijfers op respectievelijk 21, 24 en 6.

61. Voor de economische problemen rond 1800, zie ondermeer: H.F. J.M. van den Eerenbeemt, 'De Patriotse-Bataafse-Franse tijd (1780-1813)' in: J.H. van Stuijvenberg, ed., *De economische geschiedenis van Nederland* (2e dr.; Groningen, 1979) 157-200. Van den Eerenbeemt besteedt speciaal aandacht aan de problemen van vermogende Nederlanders vanwege de stagnerende rentebetalingen. Voor het ontslaan van dienstboden als bezuinigingsmaatregel: P.D. 't Hart, 'Waren de armen in Nederland omstreeks 1800 zorgeloze klaplopers?', *Spiegel Historiae*, XVII (1982) 63.

principe de de mogelijkheid om de levensstandaard van de aangeslagenen te onderzoeken. Helaas zijn er in Utrecht zeer weinig nominatieve gegevens beschikbaar.

Verschillen in cultuur - in de beperkte zin van appreciatie van beeldende kunst, literatuur en muziek - zijn moeilijk te traceren. Op grond van onderzoek in particuliere en notariële archieven heb ik de indruk dat raadsleden uit het patriciaat meer geld aan deze zaken besteedden dan andere raadsleden. In boedelbeschrijvingen en andere inventarissen heb ik bijvoorbeeld bij de patriciërs relatief veel kunstvoorwerpen en boeken gevonden. Verschillen in omgangsvormen zijn voor deze beperkte groep niet achterhaalbaar gebleken.

economische aspecten

De grens tussen de sociale en de economische sector is enigszins vloeiend via de elementen beroep en opleiding⁶². Behalve als bestaansmiddel heeft het beroep evenals de eventueel daarvoor genoten opleiding immers een belangrijke prestige-functie. Het naast het raadslidmaatschap uitgeoefende beroep is voor iedereen achterhaalbaar gebleken. Fiscale archieven, bevolkingsregisters en herenboekjes leverden bruikbaar bronnenmateriaal⁶³. Voor zover mogelijk is het beroep tijdens de zittingsperiode genomen en anders zo dicht mogelijk daarbij. Hoewel de vergaderfrequentie tot 1808 vrij hoog lag, werd het lidmaatschap van de raad beschouwd als een naast het beroep uit te oefenen burgerplicht waaraan men zich eigenlijk niet mocht onttrekken. Van 1798 tot 1803 was dat zelfs verboden⁶⁴. Het lidmaatschap van het college van Burgemeester en Wethouders (1808-1811) en het daaropvolgende van Maire en Adjunct-Maires (1811-1813) was echter een full-time functie met een daarbij passende honorering. Bij de leden van deze colleges is het beroep dat vóór de installatie werd uitgeoefend, aangehouden.

In enkele gevallen hadden raadsleden meer dan één beroep. In deze gevallen is het hoofdberoep genomen. De hoogte van het patentrecht was daarbij een be-

62. H. van Dijk stelt dat het beroep 'een scharnierfunctie (heeft) tussen de economische positie en de sociale status van personen'. H. van Dijk, 'Beroepsmobiliteit in Rotterdam in de negentiende eeuw' in: J. van Herwaarden, ed., *Lof der historie. Opstellen over maatschappij en geschiedenis* (Rotterdam, 1973) 190.

63. De belangrijkste bronnen in deze zijn de twee vermogensheffingen uit 1793 en 1796 (GAU, II, nr. 2051 en III, nr. 274), de patentregisters (GAU, III, nr. 36 en 622), het bevolkingsregister van 1813 (GAU, III, nr. 613) en de *Stichtze Almanach*. Deze almanak, waarvan de jaargangen 1745-1810 zijn geraadpleegd - daarna houdt de verschijning tot 1817 op - geeft een overzicht van de samenstelling van regeringscolleges en de besturen van instellingen en bevat lijsten van notarissen, advocaten, artsen, makelaars en andere van belang geachte beroepsgroepen. Deze boekjes, die in veel steden verschenen, werden 'herenboekjes' genoemd. Verder verschaffen de DTB-registers en notariële archieven gegevens over beroepen.

64. GAU, III, nr. 1.

langrijk hulpmiddel⁶⁵. De door de 114 raadsleden uitgeoefende beroepen zijn, ondergebracht in vier beroepsgroepen, als volgt over de drie sociale lagen verdeeld.

beroepsgroep	patriciaat	gezeten burgerij	hogere middenst.	totaal
renteniers	37	8	1	46
vrije beroepen	13	19	-	32
ambtenaren	-	4	2	6
ondernemers	1	15	14	30

Tussen de drie sociale groepen zijn duidelijke verschillen te zien. Bij het patriciaat valt onmiddellijk het zeer grote aantal renteniers op. Voor een deel betreft het hier mensen die zich uit een vroeger beroep hadden teruggetrokken, maar meestal gaat het om patriciërs die altijd van hun bezittingen hadden kunnen leven en zich volledig aan een bestuurlijke taak konden wijden. Het patriciaat was verder goed vertegenwoordigd onder de vrije beroepen, maar ontbrak geheel onder de ambtenaren en vrijwel geheel onder de ondernemers.

De beroepsspreiding onder de raadsleden uit de gezeten burgerij was veel groter. De veel minder talrijke renteniers in deze groep waren vrijwel allen ondernemers in ruste. Met ruim 40% vormden beoefenaars van de vrije beroepen het belangrijkste smaldeel onder de raadsleden uit de gezeten burgerij. De meesten van hen behoorden tot de top van deze laag. Zij onderscheidden zich in vermogen en levenswijze betrekkelijk weinig van het patriciaat. Familiebanden en vroed-schapstraditie vormden het belangrijkste verschil.

De tot de gezeten burgerij gerekende ondernemers waren over het algemeen minder vermogend dan de zojuist genoemde raadsleden, terwijl hun levensomstandigheden daar meestal duidelijk van afweken. Sommigen stonden zelfs vrij dicht bij de middenstand. Samen met een aantal wat meer welgestelde middenstanders kunnen deze ondernemers in het grensgebied tussen gezeten burgerij en hogere middenstand geplaatst worden. De grens tussen ondernemers uit deze beide lagen is vrij moeilijk te trekken. Het gaat over het algemeen niet om principiële andere bedrijven. Er is meer sprake van graduele verschillen die afgelezen kunnen worden aan de vermogensgrootte en de bedragen in de patentregisters. Slechts in enkele gevallen kan gesproken worden van een duidelijk grootschaliger ondernemerschap. De indruk van een traditioneel gerichte en relatief kleinschalige bedrijfsvoering, die ik bij de meeste ondernemers onder de raadsleden heb ge-

65. GAU, III, nr. 36 en 622.

kregen, past in het beeld dat van het vroeg-negentiende-eeuwse ondernemerschap bestaat⁶⁶.

Naast de beroepsstructuur is ook het opleidingsniveau in het onderzoek betrokken. Wat betreft de opleidingsgraad van de raadsleden zijn er aanmerkelijke verschillen waar te nemen tussen patriciaat, gezeten burgerij en hogere middenstand. De raadsleden uit het patriciaat waren over het algemeen het best opgeleid, die uit de hogere middenstand het minst. Van de 53 academici in het stedelijk bestuur behoorden er 35 tot het patriciaat en achttien tot de gezeten burgerij. Vooral de rechtenstudie was populair onder de regentenzonen blijkens de 32 patriciërs die de meestertitel voerden. Van de andere drie, allen medici, waren er twee slechts door parentage aan het patriciaat verbonden. De academisch gevormde raadsleden die tot de gezeten burgerij behoorden waren evenwichtiger over de faculteiten verdeeld. Naast twaalf juristen waren er vijf medici en een theoloog. De hogere status van de rechtenstudie en het grotere nut daarvan voor een politieke carrière weerspiegelden zich duidelijk in deze verhoudingen⁶⁷. Van de niet-academici zijn tien raadsleden - zes uit het patriciaat en vier uit de gezeten burgerij - leerling geweest van de Utrechtse Latijnse school⁶⁸. Verscheidene anderen hebben mogelijk een dergelijke opleiding elders genoten. De opleiding van de middenstanders was minder intellectueel gericht.

Het derde punt van de economische aspecten, het inkomen, leverde meer moeilijkheden op dan beroep en opleiding. Bij het reconstrueren van de inkomenspositie ben ik op ernstige problemen gestuit. De kohieren van de inkomensheffingen geven geen bedragen⁶⁹ en op grond van een overzicht van de honderd hoogstaangeslagenen uit 1813 is alleen het inkomen dat zestien raadsleden uit hun vermo-

66. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-1850* (Leiden, 1965). Bij deze visie zijn de laatste jaren althans voor het tweede kwart van de negentiende eeuw een aantal kanttekeningen gemaakt; voor het eerste kwart van de eeuw lijkt het beeld van stagnatie nog wel houdbaar. E.J. Fischer, 'De geschiedschrijving over de 19de eeuwse industrialisatie', in: W.W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht-Antwerpen, 1983) 244-247. De belangrijkste werken waarin deze kanttekeningen worden verwoord zijn: R.T. Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* ('s-Gravenhage, 1979); J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Aspecten en trends* ('s-Gravenhage, 1982).

67. Frijhoff, *Gradués*, 185.

68. GAU, XIII j (Archief van de Hiëronymusschool, thans Stedelijk Gymnasium), nr. 29, Lotgevalen van de school, geschreven door de rector 1643-1803, 1832-1920 (met een naamlijst der leerlingen 1720-1905) 3 dln.

69. GAU, III, nr. 276-278, Cohieren van de contribuabelen in de 8 en 25 jarige heffingen (1803-1805) 10 dln.

gen betrokken vast te stellen⁷⁰. Na onderzoek in familie-archieven heb ik op grond van administratieve bescheiden het volledige inkomen van enkele raadsleden uit het patriciaat kunnen bepalen.

Zijn de inkomensverschillen moeilijk vast te stellen, veel eenvoudiger ligt dit bij de vermogensverhoudingen. Fiscale archieven bieden hier veel meer materiaal. Op grond van de vijftigste penning, een als een gedwongen lening gepresenteerde vermogensheffing uit 1796⁷¹, en in zeer beperkte mate op grond van de collaterale successie⁷² kan van 79 raadsleden de grootte van het vermogen worden vastgesteld. De gemiddelde vermogensomvang is op /51.100 te berekenen. Bij een uitsplitsing naar sociale laag vallen duidelijke verschillen op. De 35 patriciërs waren over het algemeen het rijkst met een gemiddelde van f76.700. Het gemiddelde vermogen van de 29 aangeslagenen uit de gezeten burgerij was met f40.300 aanzienlijk kleiner, terwijl de veertien middenstanders blijkens een gemiddelde van f7.800 het minst met aardse goederen bedeeld waren. Het gaat hier heel duidelijk om groepsgemiddelden. Binnen de strata zijn evenwel aanzienlijke verschillen aanwijsbaar. In de volgende tabel wordt de spreiding van de 79 raadsleden over wie gegevens beschikbaar zijn naar vermogensgrootte aangegeven. Daarbij is een verdeling over tien categorieën aangebracht⁷³.

Uit deze tabel is af te lezen dat vooral de vermogens van de patriciërs sterk uiteenlopen. Het bestaan van grote vermogensverschillen binnen het patriciaat is ook gebleken uit onderzoek naar regentenvermogens in Holland⁷⁴.

Aangezien het vaststellen van de vermogensverhoudingen verricht is op basis van fiscale archieven dringt de vraag naar de betrouwbaarheid daarvan zich op. Van de collaterale successie is bekend dat dit een zeer betrouwbare bron is⁷⁵. In

70. GAU, bib. nr. 3171^{3x}, *Liste definitive des cents contribuables les plus imposés de la ville d'Utrecht, formée par Monsieur le Pré/et du Departement du Zuiderzee 1813* (Amsterdam, 1813). Voor deze lijsten, die werden opgesteld in verband met het Franse kiesstelsel, zie: P. Campbell, *French Electoral Systems and Elections 1789-1957* (Londen, 1958) 55-56; Godechot, *Institutions*, 496-497; L. van Nierop, 'De honderd hoogstaangeslagenen te Amsterdam in 1813', *Economisch-Historisch Jaarboek*, XI (1925) 1-76.

71. GAU, III, nr. 274.

72. GAU, III, nr. 527, Register van den 20sten en 16 den penning in de provincie Utrecht (1795-1798, 1800-1806) 4 dln.

73. Deze categorieën zijn gedeeltelijk identiek aan die in het onderzoek van Slicher van Bath naar het platteland van Overijssel en aan die in een recent onderzoek naar de elite in drie Hollandse steden. Slicher van Bath, *Samenleving*, 153; J. de Jong, e.a., 'Onder regenten. Een onderzoek naar de elite in drie Hollandse steden in de eerste helft van de achttiende eeuw' (niet uitgegeven scriptie RU Utrecht, 1979) 52-53, 106, 155.

74. H. van Dijk, 'Wealth and Property in the Netherlands in Modern Times', *Centrum voor Maatschappijgeschiedenis Erasmusuniversiteit Rotterdam. Mededelingenblad*, VIII (1980) 26; De Jong, e.a., 'Onder regenten', 50-53, 105-108, 153-155.

75. A.C. Carter, *Getting, Spending and Investing in Early Modern Times. Essays on Dutch, English and Huguenot Economic History* (Assen, 1975) 25-26, 52.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K
patriciaat	-	1	2	3	11	11	6	2		
gezetten										
burgerij	-	1	2	7	10	8	1			
hogere										
middenstand	-	5	4	5

A = < f1.000; B = f1.000 - f4.999; C = f5.000 - f9.999; D = f10.000 - f19.999; E = f20.000 - f49.999; F = f50.000 - f99.999; G = f100.000 - f249.999; H = f250.000 - f499.999; I = f500.000 - f999.999; K = > f1.000.000

enkele gevallen was door een overlijden in of kort na 1796 een vergelijking van dit register met het manuaal van de vijftigste penning mogelijk. De cijfers bleken onderling heel redelijk te corresponderen. Verder heb ik steekproeven genomen in particuliere en notariële archieven. In particuliere collecties heb ik belastingadministraties gevonden waaronder controlebiljetten van de vermogensheffingen. Zo heb ik in de bescheiden van mr. C.C. Martens een biljet aangetroffen waarin de desbetreffende functionaris verklaart dat na controle is gebleken dat Martens zijn opgave voor de vijftigste penning correct heeft verricht⁷⁶. Ook in de notariële archieven heb ik bij boedelscheidingen een aantal bevestigingen van de opgaven kunnen vaststellen. Aan de andere kant heb ik geen fraudeurs kunnen betrappen. Al zullen verscheidene vermogens in werkelijkheid wat groter zijn geweest, de betrouwbaarheid van het manuaal lijkt voldoende om althans de vermogensverhoudingen te kunnen schetsen. Onderzoek van met name de Wageningse school heeft de bruikbaarheid van dergelijke fiscale gegevens voor sociaal-comparatief onderzoek aangetoond⁷⁷.

politieke aspecten

Bij de derde door Slicher van Bath genoemde sector van indelingscriteria, de politieke, staan de begrippen macht en invloed centraal. Men dient daarbij een onderscheid te maken tussen het innemen van concreet aanwijsbare machtsposities en het uitoefenen van invloed. Dit laatste ligt meer in de informele sfeer en is vaak moeilijk te achterhalen. Bij het onderzoek naar concreet aanwijsbare ver-

76. GAU, LI (Familie-archief Martens), nr. 400, C.C. Martens, stukken betreffende heffingen van het vermogen; belastingbiljetten (1796-1804) 1 omslag.

77. J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, I (2e dr.; Leeuwarden, 1973) 361-365, 371-376; Slicher van Bath, *Samenleving*, 242; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, I (Wageningen, 1972) 92-94.

schillen op politiek gebied kunnen verschillende zaken aan de orde komen. Zo kan het verschil in politieke ervaring en de taakverdeling binnen het gemeentebestuur worden nagegaan, terwijl ook de naast het raadslidmaatschap beklede functies bekeken kunnen worden. De carrière na de zittingsperiode kan eveneens worden onderzocht.

Op het gebied van politieke en bestuurlijke ervaring overtrof het patriciaat in 1795 de beide andere lagen heel duidelijk. De raadsleden uit de jaren 1795-1813, die reeds voor 1780 in een vroedschap hadden gezeten, behoorden, inherent aan het gestelde criterium, allen tot het patriciaat. Ook voor hun intrede in de vroedschap behoorden deze heren reeds tot bestaande regentenfamilies of waren althans daaraan geparenteerd.

Over ontwikkelingen in het regentenpatriciaat en de sociale verhoudingen in de vroedschappen is nog steeds te weinig bekend, maar onderzoek in de laatste decennia heeft al vrij veel aan het licht gebracht⁷⁸. Een tegenstelling tussen grote en kleinere steden lijkt aannemelijk. In een kleinere stad als Zierikzee was de kans voor iemand buiten het patriciaat om in de vroedschap te worden opgenomen groter dan in een grote stad als Amsterdam, waar de sociale stijging langzaam verliep via vermogensvergroting, lagere ambten en een huwelijk met iemand uit het patriciaat⁷⁹. Een versnelling van dit proces kon plaatsvinden tijdens woelige jaren als 1672. Voor Utrecht bestaat er geen genealogisch naslagwerk als over Amsterdam en Zierikzee⁸⁰, maar op grond van naamlijsten van vroedschapsleden⁸¹ en geraadpleegde of door mij opgestelde genealogieën heb ik wel een indruk gekregen. Utrecht lijkt in deze dichter bij Amsterdam dan bij Zierikzee te liggen. Ook hier langzame stijging, versnellingen in crisisjaren en een wat grotere openheid na het tweede stadhouderloze tijdvak. In de decennia daarna verschijnen er meer nieuwe namen dan in de eerste helft van de achttiende eeuw. De patriottentijd en ook de restauratie van 1787 zijn de jaren waarin de meeste nieuwkomers te constateren zijn. Hieronder zijn enkele raden uit de gezeten burgerij. Drie van de laatstgenoemden maakten in de periode 1795-1813 ook deel uit van het stedelijk bestuur.

78. Zie ondermeer: M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen, 1981); H. van Dijk en D.J. Roorda, 'Sociale mobiliteit onder regenten van de Republiek', *TvG*, LXXXIV (1971) 306-328; *idem*, 'Zierikzee'; De Jong, e.a., 'Onder regenten'; Roorda, *Partij en fractie*.

79. Van Dijk en Roorda, 'Sociale mobiliteit', 322.

80. J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (2 dln.; Haarlem, 1903-1905); P.D. de Vos, *De vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16e eeuw tot 1795* (Middelburg, 1931).

81. GAU, II, nr. 108, Lijst van de leden van het stedelijk bestuur 1402-1747, 2 dln.; GAU, II, nr. 121; *Stichtze Almanach* (1745-1795); J. van de Water, *Groot placcaetboek, vervattende alle de placaten, ordonnantiën en edicten... der Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de... borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht, tot het jaar 1728 ingesloten*, III (Utrecht, 1729) 183-191.

De lagere ambten zoals (onder)officier van de schutterij of regent in één van de vele gasthuizen waren ook vóór 1780 in beperkte mate toegankelijk voor mensen uit de gezeten burgerij, zelfs voor vooraanstaande katholieken als leden van de advocatenfamilie Van Baerle, die in de jaren 1808-1813 een lid van het dagelijks bestuur van Utrecht zou leveren⁸². Deze mogelijkheden verruimden zich na 1780. Door de ontwikkelingen gedurende de laatste vijftien jaar van de Republiek hadden verscheidene niet-patriciërs bestuurlijke posten bekleed, terwijl door de in Utrecht zeer heftige strijd in het midden van de jaren tachtig mensen uit verschillende lagen van de bevolking een politieke ervaring opdeden die met name in de eerste jaren van de Bataafse revolutie zeer belangrijk kon zijn. De traditionele bestuurservaring van de patriciërs daarentegen zou vooral in het laatste decennium van de onderzochte periode van groot belang zijn.

Wanneer we de bestuurservaring van de raadsleden binnen de periode 1795-1813 bekijken aan de hand van de totale zittingsduur tussen die twee jaren, zijn de verschillen tussen de drie strata niet zo groot. De gemiddelde zittingsduur van de raadsleden uit patriciaat, gezeten burgerij en hogere middenstand is respectievelijk drie jaar en drie maanden, twee jaar en zeven maanden en twee jaar en elf maanden. Naast de politieke ervaring zijn ook de taakverdeling binnen het stedelijk bestuur en het bekleden van andere bestuurlijke en politieke functies van belang. Behalve in de jaren 1798-1803 is er een tendens te bespeuren, dat de stadsbestuurders uit het patriciaat relatief meer zware posten toebedeeld kregen. De eerste twee maires, Van Renesse van Wilp (1795) en Eyck (1795-1797) behoorden beiden tot deze laag. Tussen 1797 en 1808 bestond er een roulerend voorzitterschap. Toen in 1808 een apart dagelijks bestuur werd gevormd, bestond dit lichaam grotendeels uit patriciërs.

Bij het bekleden van bestuurlijke functies in de vele liefdadigheidsinstellingen die de stad rijk was, zijn over de hele periode 1795-1813 gezien geen dramatische verschillen tussen de sociale lagen te constateren. De geringe oververtegenwoordiging van het patriciaat is een gevolg van een betere startpositie. Bij de komst van de Fransen behoorde een grote meerderheid van de gasthuisregenten tot het patriciaat. De revolutie veranderde hierin aanvankelijk niet zo veel. In de regentencolleges die bestuurlijk vaak ingewikkeld in elkaar zaten, werden alleen de posten die reglementair door zittende raadsleden vervuld moesten worden, direct door de nieuwe bestuurders ingenomen. De overige regenten bleven voorlopig aan, ook als het in 1795 afgezette leden van de vroedschap betrof. In 1796 werd

82. Mr. W.G.J. van Baerle (1753-1814) was wethouder en adjunct-maire van Utrecht. Voor de familie Van Baerle, zie het niet altijd even betrouwbare genealogische naslagwerk: A.A. Vorsterman van Oijen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche families*, I (Groningen, 1885) 21-22. Voor de maatschappelijke positie van katholieke juristen in een overwegend protestantse omgeving, zie ondermeer: Faber, *Friesland*, I, 388.

het bestuur van het weeshuis totaal vernieuwd en twee jaar later werden ook de meeste andere instellingen gezuiverd van politiek ongewenste regenten⁸³. Zittende en voormalige raadsleden genoten bij de nieuwe benoemingen de voorkeur, terwijl ook hun familie wel eens in aanmerking kwam. Hetzelfde is te zien bij het vervullen van openvallende plaatsen gedurende de jaren 1795-1798. Vooral in de eerste jaren na de revolutie werden veel regenten uit de gezeten burgerij en ook uit de hogere middenstand benoemd. Het Gemeente-Bestuur, dat in 1803 beëdigd werd, draaide de besluiten van 1796 en 1798 over de fundatiën en gasthuizen niet terug. In 1809 werd het regentencollege van het weeshuis gereorganiseerd, waarbij de nog in leven zijnde ex-regenten de hun dertien jaar tevoren ontnomen posten weer konden innemen. In de overige instellingen werd niet ingegrepen. Wel maakten vanaf 1803 ex-regenten bij optredende vacatures een grotere kans op een benoeming, terwijl er ook onder de voor het eerst benoemden relatief veel patriciërs waren. Er deden echter nog wel (ex)raadsleden uit de gezeten burgerij en zelfs de hogere middenstand in deze jaren hun intrede als bestuurder van liefdadige instellingen.

Bij andere nevenfuncties zijn er grotere verschillen te constateren. Uit de middenstand afkomstige raadsleden wisten niet of nauwelijks door te dringen tot organen op gewestelijk of landelijk niveau, tot het gerecht en tot de kapittels.

Om de raadsleden uit de verschillende lagen van de maatschappij op politiek gebied met elkaar te kunnen vergelijken is het verder van belang om hun politieke opvattingen na te gaan. Op die manier kan ook bekeken worden of er een verband te leggen is tussen deze opvattingen en de sociale afkomst. Nu is het een hachelijke zaak om voor de opkomst van de moderne partijen vertegenwoordigende of bestuurlijke organen in te delen naar politieke richting. Voor de laatste decennia van de achttiende eeuw liggen hier echter relatief goede mogelijkheden. De revolutionaire situatie schiep een zodanig klimaat dat politieke overtuigingen op allerlei niveaus een rol speelden. Men moet zich echter hoeden voor anachronismen. De te onderscheiden groeperingen waren geen georganiseerde partijen, maar min of meer vage stromingen. De spraakverwarring onder historici over de karakterisering, de afbakening en de benaming van deze stromingen is hierdoor goed te verklaren. Ook het tijdelijk karakter van de politieke passies dient goed in het oog gehouden te worden.

Voor het nagaan van de politieke voorkeuren van de 114 raadsleden zijn verschillende bronnen heel bruikbaar gebleken. In de eerste plaats zijn de stemregisters van belang, omdat het stemrecht tussen 1795 en 1801 was gekoppeld aan

83. GAU, III, nr. 1; *Stichtze Almanach* (1795-1810).

een politieke verklaring⁸⁴. Verder zijn tijdstippen van benoeming en afzetting, ledenlijsten van politiek gerichte organisaties en door de overheid verzamelde gegevens van belang⁸⁵. Ook egodocumenten, vermeldingen in de literatuur en blijken van politieke stellingname in de raadsnotulen vormen in een aantal gevallen een aanwijzing. Bij de raadsleden voor wie meer dan één van deze indicatiemogelijkheden beschikbaar was, bleken deze goed met elkaar te corresponderen.

De 114 raadsleden zijn op grond van politieke overtuiging in vier groepen verdeeld. Naast een kleine groep raadsleden van wie ik de politieke voorkeur niet heb kunnen vaststellen, onderscheid ik orangisten, moderaten en radicalen. De orangisten bestaan voor een belangrijk deel uit in 1795 uit hun ambt gezette regenten, die na 1801 weer mogelijkheden krijgen. Onder radicalen versta ik de aanhangers van het op 22 januari 1798 aan de macht gekomen bewind. Het begrip moderaten is hier breder opgevat dan als middengroep tussen federalisten en unitarissen (of democraten), zoals bij de indeling van de Nationale Vergadering gebruikelijk is. Hier worden er alle niet-radicale aanhangers van de Bataafse revolutie onder verstaan, van de behoudende ex-regent mr. W. van Dam van Isselt tot de democraat mr. G.A. Visscher die zich als lid van de Nationale Vergadering in januari 1798 van de staatsgreep distantieerde. De hier als moderaten omschreven groep, waarvan de kern wordt gevormd door voormalige patriotse regenten, bestaat voor een belangrijk deel uit raadsleden die zich door een kortstondige of weinig opvallende politieke loopbaan niet zo scherp hebben geprofileerd.

De getalsmatige verhoudingen tussen de verschillende stromingen worden weergegeven in de volgende tabel. Hierbij is ook de spreiding over de drie sociale lagen aangegeven.

	patriciaat	gezet burgerij	hogere middenst.	totaal
orangisten	15	5	-	20
moderaten	24	28	6	58
radicalen	7	9	11	27
onbekend	5	4	-	9
totaal	51	46	17	114

84. GAUbib., nr. 3427, *Generaale lijst van de namen der stemgerechtigden welke de belofte hebben gedaan, volgens het gearresteerde reglement van bestuur der stad Utrecht en vrijheid van dien* (Utrecht, 1795); GAU, III, nr. 27, Stemregister (1798, met eenige bijvoegingen over 1799-1801) 1 deel.

85. Belangrijk zijn de ledenlijst van de radicale Sociëteit voor Een- en Ondeelbaarheid uit 1798 (in GAU, III, nr. 10, Stukken behorende bij de notulen der Municipaliteit doch niet daarbij geïnserieerd 1795-1799, 1 pak); en een verzameling gegevens over de politieke kleur van aanzienlijke Nederlanders in het archief van de minister van justitie, C.F. van Maanen: ARA (Algemeen Rijksarchief), 2e afd., Verzameling Van Maanen, Aanwinsten 1900, XXIII, nr. 35, Lijst van 438 voornamen ingezetenen van Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Schiedam, Delft, Gorcum en Utrecht met aanwijzing van hun politieke gezindheid (1808?) 1 katern.

Deze cijfers suggereren een zeker verband tussen politieke overtuiging en sociale afkomst. De sterke positie van de middenstanders onder de radicalen en het ontbreken van deze groep in de categorieën 'orangisten' en 'onbekend' zijn significant. Bij het patriciaat springt een oververtegenwoordiging onder de orangisten in het oog. Dat het patricische aandeel in deze stroming niet meer is dan 75% kan in verband gebracht worden met de genoemde opklimmingsmogelijkheden voor orangisten uit de gezeten burgerij na 1780. Omgekeerd vormen de orangisten onder de raadsleden van patricischen huize een minderheid van nog geen 30%. Bij de meeste patricische moderaten zijn banden met de jaren tachtig aanwijsbaar. Het patriciaat is het minst vertegenwoordigd onder de radicalen, maar vormt toch nog meer dan een kwart van de raadsleden van deze politieke signatuur. Met het leggen van een al te directe relatie tussen sociale achtergrond en politieke overtuiging is een zekere voorzichtigheid duidelijk geboden.

Onder de gezeten burgerij, die als groep het meest van de Bataafse revolutie profiteerde, vormden de aanhangers daarvan een zeer duidelijke meerderheid. Vooral onder de moderaten waren de gezeten burgers sterk vertegenwoordigd. Juist hier zijn de meeste minder sterk geprofileerde raadsleden te vinden. De negen raadsleden van wie ik de politieke voorkeur in het geheel niet heb kunnen vaststellen, hebben allen hun debuut in het stadsbestuur vanaf 1808 gemaakt. Zij zijn alle negen bij het patriciaat of de gezeten burgerij in te delen. Deze groep zou symptomatisch genoemd kunnen worden voor een ontwikkeling van felle politieke tegenstellingen naar verhoudingen waarin een verbrede politieke elite de partijschappen probeert te vergeten.

VERSCHILLEN TUSSEN DE ZEVEN OPEENVOLGENDE GEMEENTEBESTUREN

De ontwikkelingen die zich gedurende de onderzochte periode hebben voltrokken, komen duidelijk naar voren wanneer de zeven opeenvolgende besturen van de stad Utrecht uit de jaren 1795-1813 qua politieke en sociale samenstelling met elkaar vergeleken worden. De tabel op de volgende bladzijde geeft een overzicht van de sociale samenstelling van elk van deze bestuurscolleges.

Bij de eerste Raad der Gemeente en het Gemeente-Bestuur zijn de verhoudingen bij installatie, bij aftreden en onder allen die over de hele zittingsperiode voor langere of kortere tijd deel uitgemaakt hebben van het stedelijk bestuur, apart vermeld. Bij de overige besturen waren de tussentijdse mutaties zo gering dat volstaan is met het weergeven van de verhoudingen over de hele zittingsperiode. In de tabel vallen duidelijke verschillen in de sociale samenstelling op. De tot het patriciaat behorende raadsleden komen in drie gevallen duidelijk boven het totale gemiddelde (45%) van deze groep uit: de Raad der Gemeente I en het Gemeente-Bestuur bij installatie en het bestuur van de jaren 1808-1811. Een zeker verband

	patriciaat	gezetten burgerij	hogere middens)t.	totaal
Provisionele Municipaliteit (1795)	16	18	6	40
Raad der Gemeente I: bij installatie (1795)	13	5	2	20
Raad der Gemeente I: bij aftreden (1797)	7	5	4	16
Raad der Gemeente I: totaal	19	9	6	34
Raad der Gemeente II (1797-1798)	8	8	2	18
Intermediair Gemeente Bestuur (1798-1803)	1	2	6	9
Gemeente-Bestuur: bij installatie (1803)	8	2		10
Gemeente-Bestuur: bij aftreden (1808)	5	4	1	10
Gemeente-Bestuur: totaal	9	4	1	14
Vroedschap met B&W (1808-1811)	22	11	1	34
Raad der Municipaliteit met Maire Adjunct-Maires (1811-1813)	17	16	1	34

met de politieke ontwikkeling is hierbij aanwijsbaar. In april 1795 toonden de stemgerechtigden een duidelijke voorkeur voor patriciërs, meestal in 1787 gepromoveerde patriotse regenten. Ondanks het feit dat gekozenen uit deze groep vaker bedankten dan anderen, behoorde nog een duidelijke meerderheid van de op 4 mei geïnstalleerden tot het patriciaat. Deze meerderheid verdween in de volgende jaren, omdat relatief veel patricische raadsleden hun zetel voortijdig opgaven. De later gekozenen behoorden voor een groot deel tot andere sociale lagen, waarbij de aanzienlijk lagere opkomst bij de tussentijdse verkiezingen een belangrijke factor geweest kan zijn⁸⁶. Alleen de meest gemotiveerde stemgerechtigden bleven de bijna wekelijkse gang naar de grondvergaderingen maken en deze mensen waren blijkbaar minder ingenomen met de traditionele elite. De clubs waarin mensen met een radicale overtuiging een belangrijke rol speelden, vormden in de eerste drie jaar van de Bataafse revolutie een element van toenemend belang in de Utrechtse politiek dat vooral in de grond- en wijkvergaderingen tot uiting kwam⁸⁷. Een verschuiving in radicale richting als gevolg van de mutaties is ook binnen de Raad der Gemeente waar te nemen. Aangezien deze ontwikkeling minder snel ging dan die in de wijken ontstonden er steeds meer spanningen tussen de wijkvergaderingen en de raad. Deze spanningen bereikten hun hoogtepunt in het najaar van 1797⁸⁸. Het daarna komende Intermediair Gemeente Bestuur, waarin middenstanders de meerderheid vormden, bestond geheel uit radicalen.

Bij het Gemeente-Bestuur (1803-1808) is een ontwikkeling te constateren, die

86. De Bruin, 'Democratie in Utrecht', 381-382.

87. *Ibidem*, 384-385; GAU, III, nr. 1; De Savomin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 187-188.

88. *Ibidem*.

vergelijkbaar is met die in de Raad der Gemeente. Het bij de benoeming zelfs zeer grote overwicht van het patriciaat liep in de jaren 1804 en 1805 sterk terug. Vier patricische raadsleden verdwenen in deze jaren uit het stedelijk bestuur. Drie door tussentijds aftreden en één omdat hij bij periodiek aftreden niet werd herkozen. Van de vier opvolgers behoorde er één tot het patriciaat, twee tot de gezeten burgerij en één tot de hogere middenstand. Een politieke verschuiving trad ook hier op: het aantal orangisten werd gehalveerd van vier naar twee, terwijl het aantal leden met een radicale achtergrond opliep van twee naar vier.

Met de benoeming van de vroedschap en het college van Burgemeester en Wethouders in 1808 werd de meerderheid van het patriciaat hersteld. In deze jaren zien we, veel meer dan bij het voorgaande bestuur toen politieke verschillen en ingrijpende mutaties het beeld in belangrijke mate medebepaalden, een aanzet naar de verhoudingen van de eerste decennia na 1813. De stad werd na de Franse tijd bestuurd door een politieke elite waarin mensen met verschillende politieke achtergronden samenwerkten. In deze politieke elite was het traditionele patriciaat aangevuld met een aantal raadsleden uit de gezeten burgerij die overigens steeds dicht bij het oude patriciaat kwamen te staan, al bracht niemand het zo ver als Bosch van Drakestein. Een vergelijking met ontwikkelingen als die van 1672 en daarna dringt zich op.

Het in 1811 en 1812 vergrote aandeel van de gezeten burgerij werd na november 1813 weer omgebogen. Onder de zittende raadsleden die toen werden gehandhaafd waren echter ook gezeten burgers en zelfs onder de nadien benoemden of gekozenen waren mensen uit deze sociale laag. Voor een man als Hendrik Verkerk, een middenstander die van 1798 tot 1813 - met een onderbreking van één jaar - in het stedelijk bestuur had gezeten, was er echter geen plaats meer in de raadszaal.

De duidelijke verschillen in het aandeel van de hogere middenstand in de achterenvolgende stedelijke besturen hebben ook te maken met de politieke verhoudingen. De radicalisering van de Raad der Gemeente is al genoemd. Het grootste aandeel van de middenstand is bereikt met de benoeming van het radicale Intermediair Gemeente Bestuur in maart 1798. De uiterst beperkte rol van de middenstand na 1803 is ook niet los te zien van de veranderingen in de Utrechtse politieke verhoudingen als uitvloeisel van de grondwet van 1801. Het percentage raadsleden uit de gezeten burgerij is minder aan schommelingen onderhevig dan bij de andere strata het geval is. De grootste afwijkingen van het gemiddelde naar beneden - in 1795, 1798 en 1803 - vallen samen met de in deze jaren buitengewoon sterke positie van patriciaat of middenstand die zojuist aan de orde zijn geweest.

Een verdere uitsplitsing van verschillen tussen de elkaar opvolgende gemeentebesturen zou hier te ver voeren. Daarin zouden overigens veel elementen uit het

overzicht tussen de verschillende sociale groepen terugkomen. Zo was er onder de leden van het grotendeels uit middenstanders bestaande Intermediair Gemeente Bestuur niemand met een academische opleiding, terwijl in 1803 de meerderheid van het Gemeente-Bestuur wel aan de universiteit had gestudeerd.

SLOTBESCHOUWING

De Bataafse revolutie bracht een aanzienlijke verbreding in de sociale samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur teweeg. Naast raadsleden uit het patriciaat hadden ook mensen uit de gezeten burgerij en in beperkte mate uit de hogere middenstand zitting in de elkaar opvolgende besturen. Omdat een dergelijk onderzoek naar de samenstelling van stedelijke politieke elites gedurende de Bataafs-Franse periode nog niet is verricht wordt een vergelijking van de Utrechtse ontwikkelingen met die in andere Nederlandse steden erg bemoeilijkt. Uit de beroepen van nieuwe bestuurders die worden vermeld in oudere literatuur over Hollandse steden als Leiden, Dordrecht en Den Haag valt evenwel op te maken dat ook daar in 1795 een duidelijke verbreding van de besturen in sociale samenstelling heeft plaatsgehad⁸⁹. Hetzelfde geldt voor Brabant⁹⁰. Met name in Brabant, maar ook in de genoemde Hollandse steden is er verder sprake van een aanzienlijke vergroting van de mogelijkheden voor niet-hervormden⁹¹. Wat betreft de sociale doorstroming komen de resultaten van dit onderzoek in belangrijke mate overeen met die van de genoemde Belgische studies⁹².

In het Utrechtse onderzoek is er ten aanzien van het verband tussen sociale achtergrond en politieke overtuiging een tendens waarneembaar dat naarmate een raadslid een lagere sociale afkomst heeft hij afwijzender staat ten opzichte van de oude maatschappelijke orde. Het aantal uitzonderingen noopt echter tot voorzichtigheid. Er is in Utrecht geen sprake van een politieke tweedeling die volledig correspondeert met een sociaal conflict tussen patriciaat (of zo men wil aristocratie) en burgerij. Zo zijn met name de raadsleden uit het patriciaat verdeeld in hun politieke voorkeuren. Vooral wanneer men bedenkt dat een deel van het Utrechtse patriciaat gedurende de onderzochte periode buiten het stedelijk bestuur is ge-

89. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, IV ('s-Gravenhage, 1918) 29-64; J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, I (Dordrecht, 1931) 230-245; H.E. van Gelder, 'De regeering van 's-Gravenhage 1795-1851', *Die Haghe. Bijdragen en Mededelingen* (1908) 216-258.

90. A.R.M. Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs Brabant, 14 september 1629 - 1 maart 1796* (2 dln.; Utrecht-Nijmegen, 1953).

91. *Ibidem*; M.J.M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken. De Nederlandsche katholieken en de staatkundige verwickelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Nijmegen, 1947) 155-176; zie ook noot 89.

92. Zie noot 9.

bleven rijst het beeld op van een verdeelde traditionele elite en niet van een gesloten aristocratie die in een politiek-sociaal conflict is gewikkeld met een opkomende burgerij. De groep nieuwkomers in de Utrechtse raad, die in politiek opzicht al niet uniform is, vormt sociaal gezien een zeer heterogeen gezelschap, terwijl ook binnen het patriciaat duidelijke sociale verschillen aanwijsbaar zijn. Het optreden van een politiek conflict binnen een sociaal heterogene traditionele elite, dat over de hele periode vanaf 1780 waarneembaar is, doet denken aan hetgeen hierover met betrekking tot de Franse Revolutie door Betty Behrens en Francois Furet is gesteld⁹³. Hetzelfde geldt voor de sociale verschillen binnen de groepen die gewoonlijk als bourgeoisie of burgerij worden aangeduid.

Wat betreft de indeling in politieke stromingen is er in Utrecht eerder sprake van een genuanceerd scala dat te herleiden is tot een driedeling in orangisten, moderaten en radicalen dan van een tweedeling zoals die door De Wit wordt gepresenteerd. Een afbakening van politieke stromingen is echter een gecompliceerde zaak, waarbij de historicus zich er voortdurend van bewust dient te zijn dat er in deze periode geen georganiseerde partijen bestonden. Voor de lokale politiek geldt dit mogelijk in nog sterkere mate dan voor de landelijke. De uit dit onderzoek te trekken conclusie dat politieke kleur en sociale afkomst niet zonder meer samenvallen, contrasteert met de visie van De Wit dat de politieke scheidslijnen volledig samenvallen met de sociaal-economische⁹⁴. Een vergelijking met diens opvattingen wordt enigszins bemoeilijkt omdat hij politieke en sociale categorieën soms ondoorzichtig door elkaar laat lopen en omdat hij geen duidelijk stratificatiemodel hanteert. Hoewel met name het indelen van personen in afgebakende sociale lagen zeker niet zonder haken en ogen is kan het toepassen van dergelijke modellen heel verhelderend werken bij een onderzoek naar de samenhang tussen politieke overtuiging en sociale achtergrond, omdat hierdoor veel duidelijker wordt om welke categorieën het precies gaat. Enigszins vage begrippen als burgerij kunnen op deze manier nader worden uitgewerkt. In dit onderzoek naar de samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur zijn de stratificaties die uitgaan van een zesdeling van de preïndustriële samenleving in Nederland heel bruikbaar gebleken. Hetzelfde geldt voor het door Slicher van Bath opgestelde model van criteria.

Ten aanzien van het interpreteren van de ontwikkelingen in de loop van de onderzochte periode is eveneens een zekere voorzichtigheid geboden. Bij een vergelijking tussen de zeven achtereenvolgende gemeentebesturen vallen duidelijke

93. B. Behrens, 'The Ancien Régime and the Revolution', *The Historical Journal*, XVII (1974) 630-643; *idem*, *The Ancien Régime* (2e dr.; Londen, 1974) 163-184; F. Furet, 'Le catholicisme révolutionnaire', *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, XXVI (1971) 255-289.

94. De Wit, *De strijd*, 139.

verschillen in sociale samenstelling op. Een bepaald verband met de politieke is hierbij onmiskenbaar. Sociale verschuivingen in de Utrechtse raad gedurende de jaren 1795-1798 hebben te maken met de radicalisering in die tijd. De caesuur van 1801 is in politiek en sociaal opzicht waarneembaar, maar werkt vertraagd en enigszins beperkt door. De restauratieve gevolgen van de grondwetswijziging van 1801 voor de samenstelling van het stadsbestuur zijn bovendien in 1804 en 1805 gedeeltelijk door de kiezers teruggedraaid. Uit verder onderzoek op verschillende niveaus zal moeten blijken welke effecten de Bataafse revolutie en de daarna volgende ontwikkelingen hebben gehad op de samenstelling van de Nederlandse politieke elite.

De laatste Loevesteiner. Liberalisme en nationalisme bij Pieter Geyl (1887-1966)*

I.J.H. WORST

In zijn preoccupaties en opinies, in zijn veronderstellingen en vooroordelen kan Geyl gekarakteriseerd worden als een late representant van de negentiende-eeuwse liberale politieke cultuur. Geyl en de negentiende-eeuwse liberale historici zagen de politiek en de geschiedenis als complementair. In de negentiende eeuw was de geschiedenis de wetenschap geworden die de ontwikkeling van staat en maatschappij als onderwerp had en die de politiek voorzag van feiten en ervaringen¹. Een historische ontwikkeling, zo geloofde men, was een natuurlijke en geleidelijke ontwikkeling². Er was groei en overgang van het ene stadium in het andere, er was continuïteit. Het verklaren van het in het verleden gebeurde bood tegelijkertijd inzicht in de eigen tijd. Onze meest bekende negentiende-eeuwse historicus Fruin zag in de geschiedenis een 'leermeesteres des levens'. Hij vond het de taak van de historicus '... overal het goede en het kwade op te merken en met billijkheid te erkennen'³. Uiteraard diende het goede tot navolging te inspireren en het kwade ter afschrikking. Even vanzelfsprekend was het kenmerkend dat de liberale historicus feilloos het goede van het kwade wist te onderscheiden. In feite was dan ook een dergelijke geschiedschrijving niet mogelijk zonder

* De schrijver dankt prof. dr. E.H. Kossmann voor zijn opmerkingen. Onlangs heeft P. van Hees het leven en werk van Geyl beschreven in: A.H. Huussen jr., E.H. Kossmann, H. Renner, ed., *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht, Antwerpen, 1981) 144-162. Verder van belang zijn: L.J. Rogier, 'Herdenking van P. Geyl' in: L.J. Rogier, *Herdenken en herzien* (Bilthoven, 1974); J.C. Boogman, 'Pieter Geyl (1887-1966)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XXI (1966-1967) 269-277; H.W. von der Dunk, 'Pieter Catharinus Arie Geyl', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1971-1972) 123-135. Intussen zijn vele brieven van Geyl uitgegeven: P. van Hees, A.W. Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen. Brieven en notities uit het archief van prof. dr. P. Geyl* (3 dln.; Antwerpen, 1973-1975); P. van Hees, G. Puchinger, ed., *Briefwisseling Gerretson-Geyl* (5 dln.; Baarn, 1979-1981). Zie verder P. van Hees, *Bibliografie van P. Geyl* (Groningen, 1972).

1. Zie over het historisch staatsrecht: E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940* (Amsterdam, 1976) 188 vlg.

2. Fruin bijvoorbeeld schreef over de 'natuurlijken en historischen gang van zaken' in: Robert Fruin, *Verspreide Geschriften* (10 dln.; 's-Gravenhage, 1900-1905) IX, 350.

3. R. Fruin, 'Over de geschiedenis als leermeesteres des levens' in: Fruin, *Verspreide Geschriften*, IX, 319, zie ook 316-317.